

XVIII. YÜZYIL BAŞLARINDA BİR OSMANLI SADRAZAMI: ÇORLULU ALİ PAŞA'YA ATFEDİLEN ÇEŞMELER

Hamza GÜNDOĞDU¹ ♦ Deniz DEMİR²

Özet

Osmanlı mimarlığında klasik dönemi takiben XVIII. yüzyıl başlarında bir kısım zihniyet değişikliğine tanık olmaktadır. Batı ile sıklaşan temaslar sonucu Osmanlı yöneticileri kısmen de olsa farklı bir anlayışta yola devam kararı almıştır. Özellikle mimaride uygulanan plan, malzeme, strüktür ve süsleme anlayışında görülen bu değişimler, kısaca Batılılaşma etkilerinin giderek kuvvetlice ifade edildiği bir döneme dönüşür.

Yüzyılın başlarında Sultan III. Ahmed (1703-1730) ve onun sadrazamlarının da böyle bir değişimi benimsedikleri dikkat çekmektedir. İşte, daha yüzyılın başlarında 1706'dan 1711 yılına kadar süren sadrazamlık döneminde bu değişimin ilk sinyallerini veren sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın iki külliye dışında, İstanbul'un birbiri ile bağımsız mahalle ve sokaklarında bir takım çeşmeler yaptırdığına tanık olmaktadır. Bu bildirinin konusu, Ona ait çeşmeleri tanıtmak ve çeşmelerde görülen çok küçük anlamda da olsa bu değişimlere işaret etmektir.

Çorlulu Ali Paşa, o zamana kadar yaptırılmış olan klasik Osmanlı çeşme geleneğine bağlı kalmakla birlikte, yeni anlayışı simgeleyen çeşme örneklerine de yer vermiştir. Yeni anlayışı simgeleyen dört yana açık meydan çeşmelerinden ikisine İstanbul Fatih'de yer verirken birisini de Eyüp Sultan'da yaptırmıştır. Duvar çeşmesi veya mahalle çeşmesi olarak yaptırdığı diğer çeşmelerde de geleneksellik yanında, değişmeye başlayan süsleme unsurları dikkati çekmektedir.

¹ Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, hundogdu@sakarya.edu.tr orcid.org/0000-0001-6847-4294.

² Öğr. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Sanat Bilimleri Bölümü, deniz.demir@hbv.edu.tr orcid.org/0000-0002-2359-3932.

Bu bildiri de, Ali Paşa'nın yaptırdığı bu iki çeşme tipine işaret edilmekle birlikte, küçük de olsa malzeme ve süsleme unsurları üzerinde durulacaktır. Ancak bu eserler, ilk günkü durumları yerine birçok onarımlarla günümüze gelmiş ya da ortadan kaldırılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Çorlulu, Meydan çeşmesi, Bülbül Deresi, Yayla, Denizabdal.

AN OTTOMAN GRAND VIZIER IN THE EARLY XVIII CENTURY: FOUNTAINS DEDICATED TO ALİ PASHA OF ÇORLU

Abstract:

We have seen several changes in mentality in the early XVIII century, following the classical period in Ottoman architecture. In close contact with the West, the Ottoman authorities decided to continue with a slightly different understanding. These changes, especially in the sense of design, materials, structure, and decoration that are implemented in architecture, are briefly transformed into an era in which Westernization effects are increasingly strongly expressed.

It is noted that early in the century Sultan Ahmed III (1703-1730) and his grand viziers adopted such a change. Here we see, just at the beginning of the century, from 1706 to 1711, the first signs of this change, Ali Pasha of Çorlu, having built a series of fountains in several individual neighbourhoods and streets, except for two cultures. The subject of this paper refers to these changes, albeit in a very small sense seen in its fountains.

Ali Pasha of Çorlu adhered to the classical fountain tradition built up until then, but also included fountain examples symbolizing new understanding. While he placed two of the 4-side-open square fountains, which symbolize the new understanding, in Fatih, İstanbul, and one of them was built in Eyüp Sultan. Other fountains he built as a wall fountain or a neighbourhood fountain, as well as the decoration elements that have begun to change, are remarkable.

In this paper, these two types of fountains built by Ali Pasha will be pointed out, and the material decoration elements, albeit small, will be emphasized. However, these artefacts have come to the present day with many repairs instead of their first-day condition, or they have been removed.

Keywords: Çorlu, Meydan fountain, Bülbül Creek, Plateau, Denizabdal.

Kısa Tarihçe:

Klasik Osmanlı mimarisindeki üslup değişimlerinin başlangıcı sayılan XVIII. yüzyıl, aynı zamanda günlük yaşam biçimlerinde birçok değişiklik için de ortaya çıkmaya başladığına işaret eden bir dönemdir. Sultan III. Ahmed (1703-1730) devrini kapsayan ve Patrona Halil isyanı ile sonlanan bu devir, tarihlerimizde Lale Devri olarak adlandırılmıştır (A.Arel, 1975: 10; N. Sakaoğlu, 1994: 182-185).

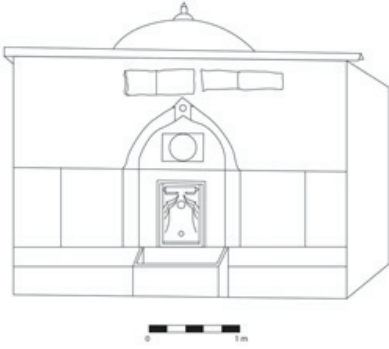
Çorlulu bir çiftçi ailesinin çocuğu olan Ali Paşa (1670-1711), sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa tarafından 15 Ekim 1700 yılında silahdarlığa tayin edilmiştir (M. Aktepe, 1993: 370). Üç yıl sonra vezirlik unvanına sahip olan Ali Paşa, III. Ahmed'in 1703 yılında tahta geçmesiyle Kubbealtında beşinci vezirliğe, daha sonra (1704) Trablusşam Valiliğine, beşinci vezirliğe, üçüncü vezirlik vb. görevlerin ardından 3 Mayıs 1706'da sadrazamlığa getirilmiştir (M. Aktepe, 1993: 371; R.E. Koçu, :326-327; İ.H. Uzunçarşılı, 1983:286-290).

1706'dan 1711 yılındaki idamına kadar geçen beş yıla yakın sadrazamlık süresinde, İmparatorluğun önemli konularında gelişme ve yenilikler sağlayan Ali Paşa, mali işleri düzene sokmanın yanında, tersaneyi geliştirerek donanmaya önem vermesiyle dikkat çeken bir devlet adamıdır. Ali Paşa'nın İsveç ile Rusya arasında cereyan eden anlaşmazlıklarla ilgili olarak Kral XII. Şarl'ı desteklemesi, III. Ahmed'in hoşuna gitmemiş, bu yüzden beş yıla yakın sürdürdüğü sadrazamlık görevinden alınmıştır (15 Haziran 1710). Bir süre sonra da Midilli'ye sürülen Ali Paşa, 26 Aralık 1711 tarihinde orada idam edilmiş, kesik başı, İstanbul Divanyolu'nda yaptırdığı Külliye'nin hazinesine defnedilmiştir. Yöneticilik vasıflarının yanında hayır eserlerine de büyük önem veren sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın, yaptırdığı iki külliye ile İstanbul'un çeşitli semtlerinde yaptırdığı 10'a yakın çeşme, Onun mimarlık alanında ortaya koyduğu çalışmalardır (M. Aktepe, 1993: 371; H. Ayvansaray, 2001: 409; Göncüoğlu ve Kayar, 2012: 218).

Mevlanakapı Yakınlarında Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi (Halk arasında “Yeni Çeşme” olarak tanınmaktadır).

İstanbul Fatih'de, Mevlevihane (Mevlanakapı) Caddesi ile Çorlulu Ali Paşa, Karabaş Akarcası sokaklarının kesişim noktasında ve Evliya Camii'nin

önünde yer alan meydan çeşmesidir (İ.H. Tanışık, 1943: 118; A. Egemen, 1993: 132; Aynur ve Karateke, 1995: 117; Pilehvarian, Urfaloğlu ve Yazıcıoğlu, 2000: 71) (Çiz. 1, Foto.1-2). 4.50x4.60 metre karelik alana oturtulmuş tek yüzlü çeşmenin, gerisinde hazne bulunmakta, haznenin üzeri ise ortasında alemin de yer aldığı bir kubbe ile örtülü olup ön cephede daha taşkın (90 cm) olmak üzere, dört yönde çıkıntılı betonarme saçak bulunmaktadır. Kemerin altında da 44x58 cm. ölçülerinde, mavi zemin üzerine, celi sülüs ile yazılmış bir besmele yer alır (Foto. 3). Çevre boşlukları girift rumilerle dolgulanmış olan besmele, 1953 yılında hattat Halim Özyazıcı tarafından yazılarak buraya konulmuştur (Aynur ve Karateke, 1995: 119).

Çiz.1: Mevlanakapı Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi.

Foto.1: Mevlanakapı Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi.

Foto. 2: Çeşmenin ön yüzü

Foto. 3: Ön yüzdeki besmele.

Üstten sivri kemerle sınırlanmış cephenin ortasındaki aynalıkta, yukarı doğru giderek incelen iki selvi ağacı motifine yer verilmiştir. Bunların arasındaki musluk deliğini yandan sınırlayan çerçeve, üstten kırık hatlı, yüzeysel bir sivri kemer (Foto. 4) içine alınmıştır. Ortası hayli sivriltilmiş barok dönem özelliklerini hatırlatan kemerin üzerindeki dikdörtgen çerçeve, boş bırakılmıştır. Çeşmenin önünde, 45 cm. derinlikte ve 1.20 m. uzunlukta yalak yer almaktadır. Sivri kemerin dışı taşkın kilit taşı üzerini, parçalı rozet şeklinde bir kabara süslemektedir.

Foto. 4: Çeşmenin aynalığında yer alan selvi ağacı kabartması.

Çeşmenin ön cephesinde, sivri kemerin üstünde ve saçak altında, boyutları birbirinden farklı iki kitabeye yer verilmiştir. Sağdaki; 52x95 cm. boyutlarında, sülüs yazılı, iki satırlık dört bölümlü kitabede (Foto. 5):

*“Sahibü'l-hayrat sadr-ı âzam-ı esbak merhum
Ve mağfur Çorlulu Ali Paşa hazretleri
Sene 1122”* (M.1710)

ifadelerine yer verilmiştir (Aynur ve Karateke, 1995: 119; İ.H. Tanışık, 1943: 119; A. Egemen, 1993: 132).

Ancak İ.H. Tanışık, 1943 yılında yayımladığı İstanbul Çeşmeleri kitabının birinci cildinde bu tarihi, H.1132 olarak okumuştur. İdamından on yıl sonrasına (1720) tekabül eden bu tarih, onun hayat hikâyesi ile de uyuşmaktadır (İ.H. Tanışık, 1943: 118; Aynur ve Karateke, 1995: 118).

Aynı yerde saçak altındaki talik hatlı, beş satırlık on bölümlü onarım kitabesinde de

*“Sadr-ı âzam Çorlulu merhum Ali Paşa idi
Evvela bu çeşmeyi ihya eden merd-i bihin
Evliya namıyla maruf cami'i inşa eden
Hazret-i Teyfik Efendi sakin-i huld-i berin
İşte ol zat-ı şerifin zevce-i pakizesi
Menba-ı himmet Hanife nam hatun-ı güzün
Sonra işbu çeşmeyi tecdid ü ihya eyledi
Mazhar-ı ecr-i azim etsin onu Rabb-ı mu'in
Bir su içtim Fehmi âmin-han olup tarihine
Nail-i Kevser ola ervah-ı pak-ı müslimin
1320”* (1902)

Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla H.1320 (1902) yılında çeşme, Hanife Hatun tarafından birinci kitabeye de atıfta bulunularak yeniden yazdırılmış olmalıdır (Aynur ve Karateke, 1995: 118; A. Egemen, 1993: 132). Bu kitabenin, şair Fehmi tarafından yazıldığı ifade edilmektedir (Aynur ve Karateke, 1995: 118).

Foto. 5: Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi kitabesi.

Hacı Hüsrev Camii Duvarında Çorlulu Ali Paşa (Sadrazam Halil Hamid Paşa) Çeşmesi

Kasımpaşa'da, Hacı Hüsrev Mahallesi, Büyük Yokuş sokağındaki Hacı Hüsrev Camii'nin kible duvarı üzerinde bulunan bu çeşme, çevredeki halkın verdiği şifahi bilgilere göre, 5-6 yıl önce Belediye tarafından ortadan kaldırılmıştır³ (Foto. 6).

Foto. 6: Hacı Hüsrev Camii.

³ Nazlı Ertekin'den alınan şifahi bilgi.

Ayakta iken alınmış fotoğraf ve bilgilere göre; tek cepheli, mahalle çeşmesi olarak kaydedilen yapının, tahminen H. 1323/1711 yılında, Çorlulu Ali Paşa'nın ölümünden önce yaptırılmış olabileceği kabul edilmektedir (İ.H. Tanışık, 1945: 137-138; N. Yüngül, 1984: 326; Aynur ve Karateke, 1995: 120; Göncüoğlu ve Kayar 2012: 69). 5-6 yıl önceki durumuna göre üzerinde bulunan 60x40 cm. ölçülerinde ve dikdörtgen şeklindeki H. 1198/1784 tarihli mermer kitabede çeşmeyi, onartan kişinin adıyla (Sadrazam Halil Hamid Paşa) anıldığı bilinmektedir (İ.H. Tanışık, 1945: 137; A. Egemen, 1938: 326; Göncüoğlu ve Kayar, 2012: 69; Aynur ve Karateke, 1995: 120).

İki satırlık sülüs hatlı onarım kitabesinde;

“Çorlulu Ali Paşa'nın çeşmesini müahharan tamir ve ihya eden Sadrazam-ı esbak Halil Hamid Paşa. 1198” (1782)

İfadeleri yer almaktadır (İ.H. Tanışık, 1945: 138; A. Egemen, 1938: 326; Göncüoğlu ve Kayar, 2012: 69; Aynur ve Karateke, 1995: 120).

Günümüzde ortada olmayan çeşmenin; klasik özelliklere sahip, dikdörtgen çerçeveli, kesme taştan inşa edilmiş, üzeri profilli, yanları silmelerle sınırlı, ortası sivri kemerli, sivri kemerin yan boşluklarında rozetlerin yer almış olduğu görülmektedir (İ.H. Tanışık, 1945: 137; A. Egemen, 1938: 326; Aynur ve Karateke, 1995: 120). Aynalık taşı ortasında bir musluk ile üstte, iki yanda sivri kemerli iki adet tas koyma yeri bulunuyordu. Geride de kırmızı tuğla ile örülü hazneye sahipti (Foto.7). Çeşme, Taksim sularının Kasımpaşa'ya verilen kolundan besleniyordu (Göncüoğlu ve Kayar, 2012: 69; Aynur ve Karateke, 1995: 120; K. Çeçen, 1992: 143).

Foto. 7: Kasımpaşa'daki Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi (<http://www.suvakfi.org.tr/cesme/halil-hamid-pasa-cesmesi-h-1198-m-1783/1101/>)

Eyüp Bülbüldere'de Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi

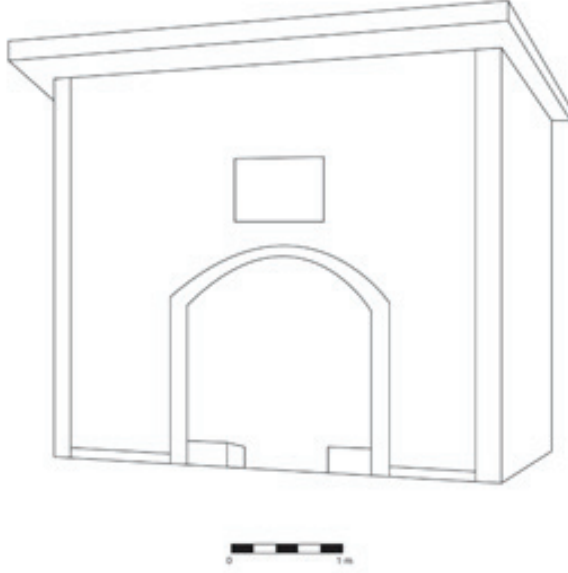
Eyüp Sultan'da, Pierre Loti tepesinin güneybatı yamacında, Gaziosmanpaşa yönünde, Bülbüldere'de yer alan; geniş hazneli, tek yönde musluğu bulunan, mahalle-meydan çeşmesidir (Foto. 8-9). Karşısında, kendinden birkaç yıl sonra yaptırılmış Evlice Baba Camii bulunmaktadır.

Foto. 8-9: Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi (Eyüp Bülbüldere).

Eğimli araziye inşa edilmiş olan çeşmenin; oturma alanı 3.60x4.00 m² olup Eyüp Sultan Camii'ne bakan yönde, tek musluklu ön cepheye sahiptir. Ön cephe ile arka cephe arasında eğimden dolayı, hayli yükselti

farkı oluşmuş, ön cephe yüksekliği 3.10 m. iken, arka cephe yüksekliği 2.20 m.'dir (Çiz. 2). Ancak son onarımında, üzeri sıvanarak 20 cm. kalınlıkta ve 80 cm. dışa taşkın beton tabla atılmıştır. Ayrıca malzeme de kesme taş ve tuğla ile yenilenmiştir (İ.H. Tanışık, 1945: 324; Aynur ve Karateke, 1995: 103).

Çiz. 2: Eyüp Sultan Bülbüldere'deki Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi.

Çeşmenin ön cephesinde 40 cm. derinlikte bir yuvarlak kemer, bunun üzerinde de 60x47 cm. boyutlarında dikdörtgen mermer levha üzerine yazılmış kitabe bulunmaktadır. Celi-sülüs harflerle yazılı, üç satırlık orijinal kitabede:

“*Sahibü-l Hayrat ve'l hasenat*
Çorlulu Vezir-i Azam Ali Paşa
Sene 1119” (1707) (Foto. 10).

ifadeleri yazılıdır (H. Ayvansarayı, 2001: 93; İ.H. Uzunçarşılı: 290; Koçu: 327; Aynur ve Karateke, 294; A. Egemen, 1938: 132-134; T. Öz, 1962: 42; Fatih Camileri ve Diğer Eserler, 1991: 125). Buradan Ali Paşa'nın, ölümünden dört yıl önce bu çeşmeyi yaptırdığı anlaşılır.

Foto. 10: Çeşmenin kitabesi.

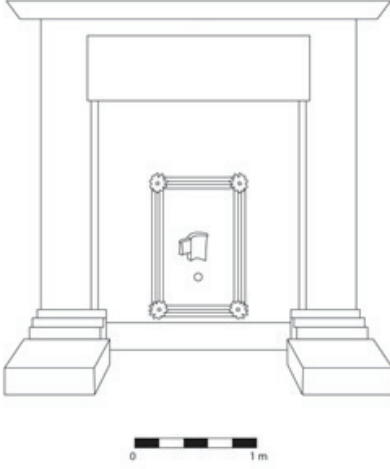
Çeşmenin önünde orijinal durumu bozulmuş, üzeri sıvanmış olan yuvarlak kemerin bingilerinin altında, 50 cm. derinlikte, 63 cm. genişlikte, dikdörtgen bir havuz bulunmaktadır. Mermer aynalık taşı üzerinde, günümüzde suyu akmayan tek musluk deliğine yer verilmiştir.

Hırkai Şerif'te Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi

Karagümrük'te, Hırkai Şerif Camii avlu duvarında, Akseki Mescidi'ne bakan yönde yer alan, tek yüzlü mahalle çeşmesidir (H. Ayvansarayı, 2001: 93; İ.H. Uzunçarşılı: 290; Koçu: 327; Aynur ve Karateke, 294; A. Egemen, 1938: 132-134; T. Öz, 1962: 42; Fatih Camileri ve Diğer Eserler, 1991: 125) (Foto.11-12).

Foto. 11: Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi (Hırka-i Şerif).

Çiz.3: Çeşmenin cephe çizimi.

Foto.12. Ali Paşa Çeşmesi.

2.60 m. eninde, 2.40 m. yüksekliğinde, iki yanı çıkıntılı kesme taşla sınırlanmış çeşmenin üzerinde, bazı geç dönem yapılarında görülen, iç içe profillerden oluşan düz bir korniş uzanmaktadır (Çiz. 3). Bu kornişin altında da 2.32 m. uzunlukta, 48 cm. eninde, beyaz mermere yazılmış iki satır, dört parçadan oluşan onarım kitabesinde (Foto.13) şu ifadeler yer alıyor (Aynur ve Karateke, 1995: 98; İ.H., Tanışık, 1945: 294; A. Egemen, 1938: 133):

“Çorlulu Ali Paşa-yı vezir-i A’zam
Yapdı bu ’ayn-ı çü selsal-ı İrem
Ab-ı kevser’den içip teşneler olsun sirab
Suyu aktıkça bula Hazret-i banisi Kerem.
Sene 1308” (1890).

Foto. 13: Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi kitabesi.

Bu ifadeler, çeşmenin banisi Çorlulu Ali Paşa'yı vurgulamakla birlikte, XIX. yüzyıl sonlarında 1889-1890 yılında, II. Abdülhamid döneminde, onarım geçirdiğine işaret etmektedir (Aynur ve Karateke, 1995: 98; İ.H., Tanışık, 1945: 294; A. Egemen, 1938: 133). Kitabeye şairinin 'Dürrî' mahlaslı, Bosna'lı Sabit olduğu anlaşılıyor. Bu şairin Divan'ında "*Çeşme-i Hırkai Şerif adıyla iki tarih vardır. Her iki şiirde de Hırkai Şerif mahallinin genişletilip bir çeşme yapılmasından söz edilmekte ve altlarında 1118 (1706) tarihi bulunmaktadır*" şeklinde yer alan ifadeler, ilk yapım tarihinin Hadikatü'l Cevâmi'ye (C. 1, 52) dayandırılarak verilmiş olduğunu da ortaya koymaktadır (H. Ayvansarayi, 2001: 52; Aynur ve Karateke, 1995: 98).

Sultan Abdülmecid döneminde 1851'de genişletilen Hırkai Şerif Camii (T. Öz, 1962: 71; Fatih Camileri ve Diğer Eserler, 1991: 125-127; Aslanapa, 1986: 441) duvarına bu çeşmenin, o zamanki mimari üsluba göre yeniden yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Üç yanlı neo-ampir üslupta, ileri taşkın kesme taş, üzeri de üç hatlı ve kademeli kornişle sonlanan çerçevenin, alt orta kısmında, aynı tarzda beyaz mermerden aynalık taşına yer verilmiş olması, üslup bütünlüğünü tamamlamaktadır. 61x95 cm. ölçülerindeki aynalık taşı; dört köşede düğüm teşkil eden rozet çiçeklerle bunların arasında paralel şekilde beşer profilli hattan oluşan bir çerçeve ile sınırlanmış, alt orta kısımda da bir musluk deliğine yer verilmiştir. Ne ya-

zık ki yeniden yapımının üzerinden 130 küsur yıl geçmiş olan bu çeşmenin de suyu akmamaktadır. Sokağın zemin seviyesinin yükseltilmiş olmasından dolayı, havuz kısmı görülememektedir (Foto. 14).

Foto. 14: Çeşmeden detay.

Şehremini Yayla'da (Seyitömer) Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi

Şehremini, Ziya Gökalp Caddesi ile Yayla Caddesi arasındaki Koruk Mahmud Ağa Camii (Koruk Mescidi) (İ.H. Tanışık, 1945: 106-109; A. Egemen, 1938: 132; Aynur ve Karateke, 1995: 118-119; Fatih Camileri ve Diğer Eserler, 1991: 154) yakınında, Ondalıkçı sokakta bulunan çeşme, çok harap şekilde günümüze ulaşmıştır (Foto.15).

Foto. 15: Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi (Şehremini, Yayla).

Çeşmeyi daha sağlam durumda iken inceleyenlerden İ.H. Tanışık (İ.H. Tanışık, 1945: 106; A. Egemen, 1938: 132; Aynur ve Karateke, 1995: 118-119), bunun bir meydan çeşmesi olduğunu belirtmekle birlikte (Foto.16), tek yüzlü bir duvar çeşmesi olduğu anlaşılmaktadır. Cephenin gerisinde haznenin olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Foto. 16: Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi genel görünüm.

Günümüzde mevcut olmayan, ancak Tanışık'ın eserine kaydettiği 80x44 cm. boyutlarındaki iki satırlık mermer kitabe, ebced hesabı ile H. 1122/1710 yılını vermektedir. Aslında iki beyit halindeki kitabe, bir süre sonra kaybolmuştur. Kitabede şu ifadeler yer almaktadır (İ.H. Tanışık, 1945: 106; A. Egemen, 1938: 132; Aynur ve Karateke, 1995: 119):

“Hızr-ı ferruh-dem temaşa eyleyip tarihini

Dedi dil-cu çeşme-i ab-ı hayat revan”.

Çeşme, üstten bir hayli tahrip olmuş, alttan da tamamen zemin seviyesinin altında kaldığından aynalık taşı, musluk ve yalak kısmından hiçbir iz yoktur. Sadece klasik tarzda, 32 cm. genişlikteki sivri kemerin, bingiye kadar olan üst bölümü görülebilmektedir. Tamamı kesme taştan inşa edilmiş olan çeşmenin, ön cephesindeki kemer derinliği 28 cm. kadardır. Sivri kemerin ortasındaki kilit taşı üzerinde, Denizabdal ve Mevlanakapı caddelerindeki çeşmelerde görülen yayvan gülü hatırlatan rozet şeklindeki bitkisel kabartma, burada da karşımıza çıkmaktadır (Foto.17). Daha sağlam olan sol köşede, Denizabdal Camii yanındaki sarmal yivli silmeye, burada da yer verilmiştir. Çeşmenin gerisinde hazne bulunduğu anlaşılıyor ise de oldukça harap durumdadır. Bazı kaynaklarda, kitabe şairinin Osmanzade Taip olabileceği belirtilmiş ise de bu hususta kesin bir dayanak yoktur.

Foto. 17: Çeşmede görülen bitkisel kabartma.

Ortadan Kalkmış Olan Çorlulu Ali Paşa Çeşmeleri - I Şehremini Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi

Yakın tarihlere kadar Şehremini’de (Çapa), Denizabdal Camii ve Tekkesi’nin dış duvarında olduğu bildirilen Çeşme, 1956 yılında, Aksaray’ı Topkapı’ya bağlayan Millet Caddesi’nin genişletilmesi sırasında, cami ve tekke ile birlikte belediye tarafından ortadan kaldırılmıştır (İ.H. Tanışık, 1945: 350; A. Egemen, 1938: 133; Aynur ve Karateke, 1995: 113-114; B. Tanman, 1994: 22; F. Ayanaoğlu, 1969: 330; N. Bulut, 2010: 47) (Foto.18).

Foto. 18: Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi (Fatih, Çapa).

<https://hayalleme.com/tarihi-eserler/corlulu-ali-pasa-cesmesi-capa/>

Ortada olmayan çeşmenin üzerindeki kitabede, Mehmed Ziya’nın notlarına göre şu ifadeler bulunmakta imiş (Aynur ve Karateke, 1995: 114)⁴:

*“Sadr-ı Ali-kadr sultan Ahmed-i alem-penah
Daver-i azam Ali Paşa-yı hayrat-ı intisab
Fi sebilillah bünyad eyleyib bu çeşmeyi
Kıldı feyz-i iltifatı teşneganı neş’e yab
Geldi bir vakt-i mübarekte su tarihin dedim
Oldu cari çeşmesar asafide ab-ı nab. 1121” (1709).*

Günümüzde nerede olduğu bilinmeyen bu kitabede geçen Ali Paşa isminin, Çorlulu Ali Paşa’ya ait olduğu, ifadedeki Sultan Ahmed zamanında

⁴ <https://hayalleme.com/tarihi-eserler/corlulu-ali-pasa-cesmesi-capa/>

“Daver-i Âzam Ali Paşa” ve alttaki 1121 (1709) tarihinden çıkarılabilir. Tanışık (C.I, 350) ve Egemen (s. 133), çeşmenin kim tarafından yaptırılmış olabileceği konusunda fikir beyan etmemişlerdir (İ.H. Tanışık, 1945: 380; A. Egemen, 1938: 133). Ancak gerek Ali Paşa ismi, gerekse unvanı ve 1121 tarihi, onun veziriazamlık zamanına uygundur.

Yıkıtılmadan önce çekilmiş fotoğraflarda çeşmenin, cami duvarına bitişik olduğu görülmektedir (Foto. 8). Düzgün kesme taştan inşa edilmiş tek yüzlü çeşme, ortadaki klasik sivri kemeri ve bunun altında da aynı şekilde sivri kemerli mermer aynalığı ile dikkat çeker. Klasik ölçülerdeki çeşmenin üzerinde, üç satır, altı bölümlük kitabe bulunuyordu. Çeşmenin cephesinin iki yanı, sarmal şekilli birer silme, üst kısmı ise düz profilli bir silme ile sonlanıyordu. Kıvrık hatlı sivri kemerle sınırlanmış mermer aynalıkta, Mevlanakapı'daki çeşme alınlığı ile benzeşen iki selvi ağacı, onların arasında musluk deliği, üst ortada da birer kabartma ve rozete yer verilmişti.

Ortadan Kalkmış Olan Çorlulu Ali Paşa Çeşmeleri – II Fethiye Camii Girişinde Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi

Fatih Çarşamba'da, Bizans döneminde yaptırılmış, Türk devrinde de Fethiye Camii olarak adlandırılan yapının avlu girişinde olduğu belirtilen, ancak son yıllarda yıkıtılmış çeşmelerden biri de budur (İ.H. Tanışık, 1945: 116; A. Egemen, 1938: 133; Aynur ve Karateke, 1935: 114; N. Bulut, 2010: 49) (Foto. 19).

Foto. 19: Fethiye Camii girişi.

Yıkılmadan önce Tanışık'ın (1945: 116) görerek eserine kaydettiği beş beyitlik manzum kitabenin son beyitinde;

“Bu hayr-ı bi adile binde ancak bir düşer tarih

Ali Paşa'yı Ekrem kıldı icra âb-ı hayvanı 1131” (1718)

ifadeleri yer almakta imiş (İ.H. Tanışık, 1945:116; A. Egemen, 1938: 133; Aynur ve Karateke, 1995: 114). Buradan çeşmenin, Ali Paşa'nın ölümünden altı yıl sonra yaptırıldığı anlaşılmalı birlikte çeşmenin, onun sağlıklı olduğu 1121/1708 yılında yaptırıldığı, Tanışık'ın ise ebced hesabı ile verilen tarihi yanlış değerlendirdiği kanaatindeyiz⁵. Tamamen ortadan kaldırıldığı ve herhangi bir fotoğrafına ulaşamadığımız için çeşmenin mimari özellikleri konusunda da fazla bilgiye sahip değiliz.

Ortadan Kalkmış Olan Çorlulu Ali Paşa Çeşmeleri- III Tersanedeki Külliyyede Bulunan Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi

Çorlulu Ali Paşa'nın, Kasımpaşa Taşkızak (Haliç) Tersanesi'nde yaptırdığı ve kendi adıyla anılan küçük külliyyede, bir çeşmesinin varlığı bilinmektedir (Aynur ve Karateke, 1995: 103; H. Gündoğdu, 2022: 21-42). Eski bir gravürde (Foto. 20) sahilde, caminin önünde görünen çeşmenin, caminin açılışının yapıldığı H. 1119 (M. 1707) tarihinde mevcut olduğu ve iskele-meydan çeşmesi tarzında mimari özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır⁶. Kitabe yazılarının, dönemin 'Dürri', 'İshak' veya 'Şehdi' adlı şairleri tarafından yazılmış olabileceği belirtilmektedir⁷.

Mehmed Süreyya'nın Sicill-i Osmani adlı eserinde, külliye konusunda verdiği bilgiler arasında, Çorlulu Ali Paşa'nın, Tersane sahiline cami ve hamamla birlikte bir şadırvan ve üç çeşme yaptırdığına dair ifadeler yer almaktadır (1893-1897: 526).

⁵ Çeşmenin beş beyitlik kitabesi, Hüseyin Ayvansarayi'nin *Mecmua-i Tevarih* (haz. Fahri Çetin Derin-Vahid Çubuk) İstanbul 1985'e dayanılarak tamamen verilmiştir. Bilgi için bkz. Aynur-Karateke, 115.

⁶ Gravür Charles Pertusier tarafından çizilmiş olup Atlas des Prominades Pittoresques dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore, Paris 1817'den alınmış (Bkz. T. Zorlu, 2015: 352).

⁷ Aynur- Karateke, bu üç şaire ait uzun kitabelerden birinin bu yapıya ait (?) olabileceğini belirtmekle birlikte, hangisinin burada bulunduğu konusunda fikir beyan etmemişlerdir (s.104 vd.).

Zamanla ortadan kalkan, üzerinin kubbeyle örtülü, nispeten ince-uzun boyutlu ve bir meydanın ortasında yer aldığı anlaşılan çeşmenin, iki yüzünde musluklar bulunmakta imiş (Aynur ve Karateke, 1995: 104). Ancak ayrıntılar konusunda fazla bilgiye sahip değiliz.

Mehmed Süreyya'da geçen çeşme(ler) ifadesinden kasıt, ortadan kalkmış asıl çeşmeden başka, sütun biçimli ve günümüzde eski Bizans sütun başlığının üzerine monteli çeşme olabileceği de ihtimal dâhilindedir (Foto. 21). Çeşme, yekpare mermerden ibaret olup dört yüzlü ve her yüzünde kırık hatlı, üzeri hayli sivriltilmiş, yüzeysel birer kemer bulunmaktadır.

Foto. 20: Kasımpaşa'daki Taşkızak Tersanesi'nin gravürü
(Zorlu, 352: 2015).

Foto.21: Tersanedeki Ali Paşa Çeşmesi

DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

Çorlulu Ali Paşa'ya ait çeşmeler, kuşkusuz bunlardan ibaret değildir. XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed döneminde, Osmanlı devletinin dışa açılma ve toplumun sosyal yaşantısına yön vermek amacıyla Batı'da meydana gelen gelişmeleri takip için başlatılan faaliyetler, kısa sürede etkilerini göstermiştir. Kısacası sonradan "Lale Devri" adı verilen bu tarihi süreç, 1730 yılında Patrona Halil isyanı ile Batı medeniyetini yeniden tanımanın yolunu açmış, özellikle mimaride yaşanan değişimler, gözle görülür hale dönüşmüştür. Sadrazamlıkta devlete yaptığı hizmetlerden başka, İstanbul'un Fatih, Eyüp, Kasımpaşa gibi semtlerinde ortaya koyduğu külliye ve çeşmelerle adını yaşatan Çorlulu Ali Paşa, bu değişim döneminin öncülerindedir.

Gözden geçirdiğimiz Eyüp Bülbülderesi'ndeki çeşme, Mevlanakapı-Yayla caddelerinin kesişim noktasındaki çeşme ve Seyitömer Koruk Mahmud Ağa Camii yakınlarındaki Ali Paşa çeşmeleri (Foto. 1, 4, 15), meydan çeşmeleri niteliğinde inşa edilmişlerdir. Bunlara, belki de tamamen ortadan kalkmış olup gravürlerden tanıdığımız Tersanedeki çeşmeyi de katmak mümkündür (Foto.20). Diğerleri ise tek yüzlü, duvar çeşmesi geleneğini temsil etmektedirler.

Mimaride Batılılaşma etkilerinin yaşanmaya başlandığı 1710'lu yıllarda yaptırılan bu eserlerde -meydan çeşmesi olmanın dışında- henüz devrin mimari anlayışına uygun net bir değişim görülmemektedir. Özellikleri nispeten bozulmuş olsalar da bu çeşmeler, tek cepheli, önlerinde musluk ve yalakların yer aldığı klasik örneklerdir. Ayrıca, malzeme itibarıyla ön cephenin daha özenli ve kesme taştan, diğer yönlerin tuğla veya yonu taşından inşa edilmiş oldukları da dikkati çekmektedir (Foto. 7, 12,18).

Mevlanakapı-Yayla Caddesi üzerindeki meydan çeşmesinin birkaç kez onarım geçirmesine rağmen, özgünlüğünü yan yüzeylerde devam ettirdiği anlaşılır (Foto.1-2). Ancak bu çeşmede, ön cephenin tümünü kapsamayan beyaz mermer malzeme, klasik sivri kemer ile bunu iki yandan kavrayan kaplamalar dikkat çekicidir. Öte yandan aynalık taşının alt yanında yer alan iki selvi ağacı motifi ile üst ortada palmeti simgeleyen rozetler, yeni bir üslup anlayışının habercileridir (Foto. 4). Aynı değişim, sivri kemerin ortasında, yüzeyden ileri taşırılmış parçalı çam kozalağı biçimindeki rozette de görülür.

Üzeri kırık sivri kemerle sonlanan aynalık taşındaki iki selvi ve aradaki palmet biçimli rozetin benzeri, daha basık şekilde işlenmiş haliyle Seyitömer'deki çeşmenin sivri kemerinde de görülmektedir (Foto. 15). Yayla ve Mevlanakapı Caddesi üzerindeki çeşme cephesinde, üç farklı dönemi simgeleyen kitabeler, onarımları belgeleyen kanıtlar olarak dikkat çekerler.

Duvar çeşmelerinin bir özelliği de ön cephedeki kemer ortalarının derince sivriltilmiş olmalarıdır. Bunları, yıktırılmadan önceki halleriyle Şehremini Denizabdal Camii yanındaki çeşme cephesinde (Foto. 18), Hacı Hüsrev Camii duvarındaki çeşmede (Foto. 7) ve Seyitömer'deki çeşmede de (Foto.15) görmek mümkündür.

1851 yılında yeniden yaptırılan Hırkai Şerif Camii avlu duvarında yer alan Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi, diğerlerinden tamamen farklı üslupta inşa edilmiş bir geç devir duvar çeşmesi özelliğine haizdir (Foto. 12). 1890 yılında yenilenmiş olan bu çeşme; zamanın anlayışına göre neo-ampir özellikte, iki yanı ve üzeri, yüzeyden ileri taşkın, üç duvar payesi ile çerçevelenmiştir. Tabanda plastirlara oturtulmuş iki gömme payenin üzerine, yatay olarak üç profilli bir korniş yerleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminin bazı yapılarında, resmi dairelerde, askerlikle ilgili kışla ve şubelerde de korniş sistemleri bulunan benzer yapılar, günümüze kadar gelmiştir. Hırkai Şerif'teki çeşmenin uzunlamasına yerleştirilmiş 60x95 cm.'lik dikdörtgen şekilli beyaz mermere yazılmış iki satır, dört bölümden oluşan kitabesi ile dikine yerleştirilmiş dört köşesi kabartmalı, araları beşer hatlı çerçeve de devrin üslubuna uygundur.

SONUÇ

Biri Kasımpaşa Tersane'de, diğeri Divanyolu'nda iki külliye inşa ettiren Çorlulu Ali Paşa'nın, bugün tespit edilen dokuz yerde çeşmesi bulunmaktadır. Bunlardan ikisi oturma alanları ile günümüze ulaşmış, bir diğeri ise sadece ön cepheden bir parça olarak gelmiştir. Duvar çeşmelerinden biri, farklı üslupta yenilenirken diğerleri, maalesef kültür tanımaz rantçılar tarafından bilinçsizce yıktırılmışlardır. 4-5 yıl kadar Sadrazamlık görevini sürdüren Çorlulu Ali Paşa'nın su mimarisine karşı gösterdiği ilgi ve sevgi, çok sayıda yaptırdığı bu çeşmelerle daha da iyi anlaşılakta, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı mimarisindeki değişim rüzgarlarının etkisini, bu çeşmelerde naif bir şekilde de olsa görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Abaç, Sadi (1935). *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, İstanbul, s. 15.

Aktepe, Münir (1993). "Çorlulu Ali Paşa", *TDVİA*, C. 8, İstanbul, s. 370-371.

Aslanapa, Oktay (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul.

Arel, Ayda (1975). *Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Ayanoğlu, Fazıl (1969). "İstanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesaire", *Vakıflar Dergisi*, S. VIII, İstanbul, s. 330.

Aynur, Hatice – Karateke, Hakan T. (1995). *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, İBB Yayınları. İstanbul.

Bulut, Nazlıgül (2010). *Fatih'in Kayıp Çeşmeleri*, İBB KUDEB Yayınları, İstanbul.

Çeçen, Kazım, "Hamidiye Suyu Tesisleri", İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, s. 544-545.

Çeçen, Kazım (1994). "Kaynak Suları", *DBİA*, C. IV, İstanbul, s. 507-510.

Çeçen, Kazım (1992). *Taksim ve Hamidiye Suları*, İSKİ Yayınları, İstanbul, s. 143.

Durmaz, Hasibe-Esra Yavuz (2016). İstanbul'un Çeşme ve Sebil Kitabeleri I, İstanbul, İstanbul Yayınları.

Hüseyin Ayvansarayı (1985). *Mecmua-i Tevarih* (Haz. Fahri Çetin Derin-Vahid Çubuk), İstanbul.

Egemen, Affan (1938). *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul, Arıtan Yayınevi.

Egin, Ergün (1994). "Çorlulu Ali Paşa Camii", İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, Tarih Vakfı yayını, s. 527.

Eminönü Camileri (Yeniçeriler Cad.) (1987). TDV Eminönü Şubesi Yayını, İstanbul, s. 56-57.

Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler (1991), TDV Fatih Şubesi yayını, İstanbul,

Goodwin, Godfrey (1971). *A History of Ottoman Architecture*, London.

Göncüoğlu, Süleyman Faruk- Kayar, Esmâ (2012). *Denizcilerin Karargâhu Kasımpaşa*, İstanbul Şehri Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul.

Gündoğdu, Hamza (2022). “XVIII. Yüzyıl Başlarında Bir Osmanlı Sadrazamı: Çorlulu Ali Paşa’ya Atfedilen İki Külliye”, *Atatürk Üniversitesi Palmet Dergisi* (2), Erzurum, s. 21-42.

Halil Edhem (Eldem) (1932). *Camilerimiz*, İstanbul.

Hüseyin Ayvansarayi (2001). *Hadikatü'l-Cevami* (Haz. A.N. Galitekin), İşaret Yayınları, İstanbul.

Kara Pilehvarian (2000). Nuran-Nur Urfalıoğlu-Lütfi Yazıcıoğlu, *Osmanlı Başkenti İstanbul’da Çeşmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Koçu, Reşat Ekrem, “Ali Paşa”, *İA*, C. 1, s. 326-327.

Kütükoğlu, Mübahat S. (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK Yayınları, Ankara.

Mehmed Süreyya (1893-1897). Nuri Akbayer (Haz) (1996). *Sicil-i Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. III, İstanbul.

Ödekan, Ayla (1994). “Çeşmeler”, *DBİA*, C.2, İstanbul, s. 488-491.

Öz, Tahsin (1962). *İstanbul Camileri*, I, TTK Yayını, Ankara.

Sakaoğlu, Necdet (1994). “Lale Devri” *DBİA*, C.5, *Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını*, C. 5 İstanbul, s.182-185.

Tanışık, İbrahim Hilmi (1945). *İstanbul Çeşmeleri*, I- İstanbul 1943, II, İstanbul.

Tanman, Baha (1993). “Çorlulu Ali Paşa Külliyesi”, *TDVİA*, C. 8, İstanbul, s. 371-373.

Tanman, Baha (1994). “Denizabdal Mescidi ve Tekkesi”, *DBİA*, İstanbul, s. 22.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, C. IV/2. TTK Yayını.

Yüngül, Naci (1957). *Taksim Suyu Tesisleri*, İstanbul.

Zorlu, Tuncay (2015). “Osmanlı İstanbul’unda Deniz Teknolojisi (XVIII-XIX. Yüzyıllar)”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, C.9, s. 344-353.